

կաշիքարի շէ կրնար հարաւային կողմանէ Մերդինէ անդին տարածուած մասածուիլ, ուստի եւ ստիպուած ենք ըսել թէ Նորդուսն է Ցուր-Արդինի բերրի ստարհարթը: Առօրեատաննայց աղբիւրներուն այս Նորքուին հետ՝ յայտնապէս նշոյն է — ինչպէս արդէն Սէյս ճանցած է — վանեան սեպագորջ նիլթիւն (Sayce No. XXXVIII, 12; 13; 15; 16), Բեշէք ալ այս ենթադրութեան կողմն է:

(Ը-բ-ռ-ւ-ի-ի)

Մ Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅԷ ԱՌԱՎԱԾ ՎՈՐԳԱՆԱՅ. ՊԵՏՄՈՒԹԵՆՆ
ՀՈՅՈՅ ՄԻՋՆԻԿԱՐԵՆՆ ՄԱՏՆԱԳԻՐՈՒԹԵՆՆ ՆԻԻԹԵՐ
ԸՅՑ ՀՅՈՅԳԵՑ ՆԻԿ. ՄԱՌԻ

(Ը-բ-ռ-ւ-ի-ի-ն-ն)

7. Առաի վարդապետ Այգիւնյ, նիւթ է եօթներորդ գլխուն. (§ 328—380): Վարդանայ Այգեկեցոյն վարուց եւ գրուածոց վըսյ խոսելն ետքը կը մնար անոր առակաւոր խրատները տեսնել, ընդհանրապէս այն ամէնը՝ զոր հայագէտն հրատարակած է երրորդ հատորին մէջ՝ խորագրովս «Առակք վարդանայ Այգեկեցոյ» (տ. 67—93.) ընականապէս ճոխացընելով պատգմը նաեւ ուրիշ կողմանէ ալ որչափ կարելի էր: Աւստի մի առ մի բոլոր նշոյն առակները յառաջ բերուած են ուս թարգմանութեամբ, համեմատուած համապատասխան ինքեքրու հետ յատկապէս առակաց միւս շաւարմանց մէջ, պարունակութիւնը լուսաբանուած, աղբիւրը նշանակուած, եւն: Նախ այսպէս ուսումնասիրուած են «Ժ. Վաճառականաց, առակաւոր գրուածն եւ յարակից միւսները», «Վրիպք եւ ինցեղեախեր», «Բրիտտոս եւ ԺԲ բեւեռք», «Ո՞վ է բոլորագոյն», «Մեծատուն եւ Մշակք», «Երեք խնւ եւ աղուշալ արք», «Արեւմաստ եւ Գանձք», «Թէ որպէս երեւեցաւ Խառ շնու թեան», «Մեծատուն եւ քեռորդին», եւ «Գորտ որ գիտէր զբշկութեան արուեստ», ուստի հատածքն Ա—ԺԱ (քնագիր՝ Հտր. Գ. 67—83 քննութիւն՝ § 328—339): Սակայն հայագէտը կցած է տակաւին հինգ ուրիշ առակներ ալ՝ ընականաբար քաղելով վարդանայ այլեւ այլ խրատական գրուածներէն, յատկապէս յաճախ յիշուած Աս. Թանգ, ձեռագրէն զոր հայագէտն 1893ի ուսումնական ուղեւորութեանէ հետք բերած էր: Այսպէս «Առակ երկրորդ», կամ առակն ԱՍԺԵՐՈՒ Թղթոյն առ

գայլս, Թագուհի եւ Թագաւոր, Բարադր, Մեղք, Մըլմունք եւն, որոնց հայերէն քնագիրներն ալ հաղորդուած են. (§ 340—345, առակաց թիւք ԺԲ—ԺԶ):

Այլ սակայն երկրորդ կարգ մ'ալ համառօտ հաւաքման առակաց վարդանայ, աւելի մանր կտորներ, զորոնք նշոյնպէս յարակից առաջնոյն հրատարակած է հայագէտը (Հտր. Գ. 83—93) մի եւ նշոյն (M եւ N) ձեռագիրներէն: Ասոնք տասնեւեօթն հատ են, այսինքն՝ Նշառիւծ, Առիւծ սուտ հիւանդացեալ, Արը եւ խաղող, Չմեռնանիւնջ երէ, Սակաւաւոր գորտունք, Մըլմնառիւծ, Անուշահօտ բերան գազանի որ ի ծով, Թագաւոր եւ խոզ, Թագաւոր եւ շուշ, Թագաւոր եւ շուշ եւ շուշ, Որդի Թագաւորի եւ կուռք, Երկու խմաստաւոր, Կատու եւ մկունք, Մայր եւ գող տղայն, Հողագործ, Իշխան եւ արագիլ, Մըլմունք եւ փայտք, Ժիթի եւ մեղու (Ա—ԺԶ): Բնական էր որ ասոնք ուսումնասիրուէին նախընթացներուն պէս, յառաջ բերուելով ուս թարգմանութեամբ, համեմատութեամբ նիւթին ուրիշ հաւաքմանց, եւ աղբիւրները նշանակելով. (տես § 346—363.) Խորհրդածութիւններով համառօտ հաւաքմանց խմբերու մասին (յատկապէս — եւ Բ), ի մաս նաւորի նշանակելով Վենետից Թ. 1108 ձեռագրին որ 1318ին գրուած է՝ հաւաքումն խորագրովս «Առակք զոր ասան իմանուներն», կը փակուի այս մասն (§ 364—366):

Յատկապէս յիշեալ «Բ» հաւաքման համար այն եզրակացութիւնը կ'ենլէ որ նախ այն՝ էթրե-հա-թու-թի վարդանայ վերաբերելուն ուրիշ ապացոյց չկայ, բայց այն միայն որ կը գտնուի նշոյն մի եւ նշոյն ձեռագրին մէջ հեղինակին վաւերական միւս գրուածոց հետ: Սակայն երկրորդ՝ նշոյն հաւաքման առաջինն առաջինն առաջինն կողմանէ, նաեւ խմբագրութեան եւ լեզուի տեսանկէտով, ասու գիւ վարդանայ կը պատկանին:

Ալ մնայ խնդիր մը, որ կարեւոր կէտ մըն է մեր գրականութեան պատմութեան համար, այսինքն այն որ՝ վարդանէն յառաջ չեն եղած հայ մատենագիրներ, որոնք նպատած ըլլան առակագրութեան եւ նշոյն ճիւղին զարգացման: Այս այս խնդիրը մանրամասն կ'ուսումնասիրէ հայագէտն երկար հատածով մը. (§ 367:) Մինչեւ վարդան ուրիշ հայկական խրատաբան առակախօս հեղինակ մը չի գտներ քննիչը, մի առ մի աչքէ անցնելով ալ նշանաւոր խրատաբանները՝ Նման նիւթեր անշուշտ ամենաթշէին, մանաւանդ թարգմանականք (Բարուա-

թիւ գրուածները պահած եւ լազ. ճեմարանի յիշեալ ձեռագիրի¹ ևս ի միջնայլոց «միայնակեաց», մասին խօսելով զգտնենք սա նմա- նարանականները (թշ. 95ա) «այնպիսիքն ճրա- գուք են առանց լուսոյ, աչք են առանց տեսա- նելոյ, արքեւք են 'առանց ջրոյ, ծառք են գաւազեալ առանց պտղոյ, որք զանուան ունին եւ ոչ զաւգտակարութիւն», ուրիշ տեղ մը (թշ. 117բ—118ա) մեծ նմանութիւն ունի Անանիայի իմաստասիրի վերը յիշուած տեղ- ւոյն. (սնագիրը տես էջ 380—1.) ԺԲ. դարու նշանաւոր իրատարան-քարոզիչ մըն էր Թ-ՎՆ. Տառնէնցի² ժամանակակից Գաղի, որուն մասին յիշարկու Գանձակեցի (տպ. Վնենա. 1865, էջ 106) կը գրէ թէ «եւ էր վարդապետն Յովհաննէս շրջագայ տեղուրէ ի տեղի շրջելով, քարոզելով զբանն Աստուծոյ եւ ուսուցանելով զբարի քորս մարդկան, ԺԳ—ԺԴ. դարէն նշա- նաւոր իրատարան մըն է Թ-ՎՆ. Երվէնցի, զոր յիշելու առիթ ունեցանք, եւ որուն եկեղեցա- կան-վարդապետական «իրատ հասարակաց»ը նմանութիւններ ունի վարդանայ իրատներուն հետ, բայց առանց առակի բնականապէս չեն պակսիր նմանարանութիւններ, ինչպէս հետեւե- եալ առակամբը օրինակը (ձագր. էջմ. Թ. 1631, թշ. 119ա.) «Ձոր աւրինակ լոյս եւ շող յարեգակնէ իլանէ եւ մոտանէ ընդ ամենայն երգս եւ լուսամուտս» եւ ըստ չափոյ մեծութեանն եւ փորքութեանն ձեւանայ» եւ զորս ի տունն են լուսաւորէ. Նոյնպէս եւ հաւասան Աստուծոյ ի մարդիկ իլանէ ի սիրտս եւ ի հոգիս նոցա քնակէ եւ ըստ մեծութեանն եւ փորքութեանն ընդունողացն տարեալ ընին»։ Ի հարկէ այս կար-

գիներ չեն պակսիր ուրիշ տեղեր ալ, նաեւ ԺԷ—ԺԸ. դարերէն³։

Այս ամէնէն ետքը պէտք էր եղբակացընել ըլլոր նախնիծայ ուսումնասիրութեանց ար- դիւնքները, սակայն կշռելով նախ այն կէտը թէ ինչ մաս ունի վարդանայ յիշեալ առակաց հաւաքմանց մէջ, ինքնին կը հետեւի նախնի- թացներէն որ մինչեւ վարդանայ Արքեպիս չենք գտներ հայ մատենագիր մ'որ փորձած ըլլայ յօրինուածաբար առակներ խառնել իրատներու, եւ ասով առակագրութեան զբաղիլ։ Միւս կողմանէ տեսանք իրմէ՝ վաւերական «առակաւոր», իրատներ, ընդհանրապէս առակներ։ Ուստի «վարդանան» առակաց հաւաքմանց նմանա- խաւ ստուգիւ ամբողջովին եւ միակ կապուած է վարդանայ տնուան հետ (տես § 368)։ վար- դանայ գլխաւոր նպատակն եղած է ի հարկէ գլխաւորաբար «հոգեշահ» նիւթեր, եւ իրատա- կան վերջաբանութեամբ կամ յորդորակով աւա- րատած է միշտ իւրաքանչիւրը իր գլխաւոր նիւ- թերն ալ են, ինչպէս արդէն վերը նշանակեցինք, մոլութիւնքն եւ անոնց դէմ առաքինութիւնքն պատկերացնել, այնպէս որ իւր գլխաւոր բնա- ւաններն առնուած են աւետարանէ (յառկա- պէս Մարկ. Է, 21—22)։ Այս առթիւ յառաջ կը բերէ հայագետը՝ համեմատութեան համար «Եւանգելիստական», գրող մէկ տեղն՝ երկար ցուցակ բարութեանց եւ չարութեանց (տպ. Վնենա. 1838, էջ 43)։ Ուստի իւր առակաւորաց նիւթը եկեղեցական-կրօնական է. ուրիշ կարգինք՝ յառկապէս զուտ աշխարհական նիւ- թերով առակներ՝ դժուարաւ կրնան վարդա- նայ վերագրուիլ (տես § 368)։ Ի հարկէ հո- գեշահ յորդորակներ, զորոնք արայայտուած ալ կը գտնենք վարդանայ ուրիշ իրատական- ներուն մէջ, ապահով երաշխաւորութիւն մըն են նոյն առակաց վաւերականութեան։ Այս մասին կայ զեպք ալ որ առակի մը յորդորակը կը գտնենք վարդանայ իրատներուն մէջ. օրինակի համար հարկ համեմատենք «վէմ եւ կամի առակը վարդանայ «նթիւ զննչ եւ աղակթքն» եւն իրատուն մէկ տեղոյն հետ, ինչպէս կը տեսնուի յաջորդօվս։

ՃԸ. ՎԷԻ Ի Ի-Բ

Իւսոբ - ռելիչ

(Հոր. Բ, 124)

(Ձա. Mart Դ. 6, Թշ. 6բ

Ի բարբ վիմ կամիթ

— 7ա)

Զուր բազում ժամանակս ի ... գրաւերն առաւանտաւ

1 Ձեռագիրը (Լազ. ճեմ. Nr. 1192) իր ԺԷ—ԺԸ. դարէն, ունի սա կտորները. (տես հայագետի քով՝ էջ 379—380)։ 1. (Թշ. 78բ—79բ) «Եւրին Մեսրոպա վարդապետի առաջեւ լազ. զորման եւ արտասուց։ Ո՛վ որ անեղջ ես, եւն. — 2. (Թշ. 80բ—90ա) «Եւրին իմաստա- թիւն Առաքելական եւ յիւսթիւն տաճարն եւ այլ իրատ հոգեշահ բանից։ Եւ իստեցեալ Ձեր ընդ դաւթի, եւն. — 3. (Թշ. 90բ—95բ) «Եւրին վարդապետ վան ողբումն- թեան որ առնեն աղքատի եւ անուիրին դառն առաքե- լոցը»։ — 4. (Թշ. 95բ—107բ) «Եւրին վան մահու եւ աւազնի դատաստանն եւ հասուցան զարեց բարեաց եւ չարեաց։ Եւ արք պարտ ե յիշել զուր մահանդ եւն. — 5. (Թշ. 107բ—108բ) «Պատահալ վան ողբորիկ որ զնիւ- ղերին փակին։ Քանզի եւ այլ պատահալ վան ողբորիկ, փակն զգրուան եկեղեցոյ յաւուր քառանորդացն, եւն. — 6. (Թշ. 109բ—122ա) «Վարդապետ վան պահոց եւ աղակթքն եւ նշանութեանց։ Ի հարկէ. Բ եւ Բ առան աղա- յանէն» եւն. — 7. (Թշ. 122բ—124բ) «Եւրին վան սիրոյ եւ խնամելով զմիմասն ի կամն Աստուծոյ։ Դարձեալ լաւարդք զսիրոյ զուրութիւնն եւն։

1 Այսպէս հայագետը (էջ 382) յառաջ կը բերէ կտոր մը «վան աղալ թից հոգեւանքն» ի ձե- առագրին Ա. Թաւր. Nr. 8 (թերթ ԻԷ, Թշ. 6ա—6բ)։

վերայ ապառաժի միջ եւ փոռ առնել զվէմն:

Յուրանել առաքա թէ զաւրեւնքն Աստուծոյ պարտ է լսել մեղաւորաց անդադար եւ բնաւ ոչ ձանձորա նալ: Եւ զի յորժամ լսէ անցաւոր, նայ սակաւ սա կաւ տեղի առնէ եւ կաւի զոյնն զարնէ: զի բազումք սպորեցան ի լսելոյն, եւ շատք կորեան զի ոչ լսեցին: զի որ լսէ եւ ոչ առնէ, մէկ մեղք է: Եւ որ ոչ կամի լսել անբաւ կորուստ է: զի ոչ կամի լսել զարեւն աւրարդն իւրոյ:

ներ կոչի: Բառից բացումք ապրեան զի լսան զհրաւրանս Աստուծոյ: Եւ յոր լովք կորեան զի ոչ լսան եւ ոչ գիտացին զաւրեւն Աստուծոյ: Առաջոյն այն է որ լսէ եւ ոչ առնէ, քան զայն որ բնաւ ոչ կամի լսել զհրամանս Աստուծոյ: զի որ լսէ սիրով եւ ոչ առնէ միակամի է: Եւ որ յախարժէ լսել երկու աշուքն է կոր:

Այս կէտիս (տես § 370) եւ ընդհանրապէս յորդորակներու նշանակութեան մասին ինդիր ընելու ժամանակ (տես § 371) պէտք չէ անքէ փախցընել որ ալ շատ անգամ այսպիսի "հոգեւոր", իբրտա-յորդորակները կրնան կեղծ ըլլալ: Եւ ընդհանրապէս առակի մը յայտարարած բարոյականն մտադրութեան արժանի է. այս տեսակետով բաւական անյարմար բաներ կը գտնուին հաւաքմանց մէջ (տես § 372):

Տեսանք վարդան առակախօսն եւ իւր առակները: Այսուհետեւ դժուար չէ որոշել այն ինդիրն ալ թէ որչափ կապ ունի վարդանայ անունն այն "վարդանեան", առակաց բազմախօսն հաւաքմանց հետ: Ի հարկէ այնչափ միայն որ ինքն եղաւ այս ձիւղին ուսմիւրայն, իրմէ ըլլալով նաեւ շարք մ'առակներու որոնք ապագայ հաւաքմանց հիմնական խաւը կազմեցին: Անիւ աւելին, նոյնպիսի հաւաքմանց կազմուելուն, ճոխանալուն եւ զարգանալուն սկզբնապատճառը չէ ինքն: Եւ ընդհանրապէս ասոր մեկնութիւնը փնտռելու է ոչ այնչափ մատենագիր մը գործունեութեան մէջ, որչափ նոյն ժամանակի՝ ԺԻ-ԺԳ. դարերու՝ հոգւոյն մէջ, որ այնչափ կամոգին սէր մը ցուցուցած է առակներու, զոյցներու եւ նմանեաց, եւ այս՝ ոչ միայն ի Հայս (տես § 373): Այսպիսի զարգացմանց գլխաւոր գործօններէն են նաեւ այն պարագայքն որ այսպիսի հաւաքմանք մէկ կողմանէ սրիւնի ստաղծ կը մատակարարէին իրաւաբան-քարոզախօսներու, միւս կողմանէ կը գործածուէին զարդաներու մէջ ալ. որով բնական էր անոնց ածին ու ճոխանալն եւ նոր հաւաքմանց ծագին: Ուստի վարդան այն դերն ունեցաւ Հայոց մէջ, ինչ գեր որ ունեցած է Հռոմէոլոս յԵւրոպայ:՝ Արդէն ուրիշ ազգա-

կցական երեւոյթներ ալ չեն պակսիր, այսպէս "Բարուարիս", ընծայուած ստույթեամբ "Փիլաթոս", հեղինակի, այսպէս "Ողիմպիոս", հեղինակ հաւաքման մը ետովպեան առակաց, եւն (տես § 374—376):

Այսուհետեւ կը մնար խօսիլ միայն այն յատկանիշներու վրայ ալ, որ վարդանեան հաւաքմանց հիմնական խաւին կը վերաբերին եւ անոնց աղբերաց մասին (§ 377—380), յատկապէս քննութեան առնելով յորդորակնաց սկսելու ձեւն մէկ կողմանէ վարդանայ խրատներու եւ միւս կողմանէ հաւաքմանց մէջ (§ 377), շեշտելով այն կէտն որ լեզուական պարագաներն անպէտ են որոշելու վարդանայ իսկական առակները հաւաքմանց կեղծ կամ յետաստուտ առակներէն: Վասն զի վարդան որչափ ալ գրաւոր լեզու գործածէ՝ նուազ աւանդական ալ չէ, հեղինակ մ'որ կը գրէ օրինակի համար "անփոշման... կանկն... ըլլողն", եւն՝ (տես § 378): վարդանայ առակաց նիւթերն երեք դասակարգի կրնան բաժնուիլ, կախումն ունենալով իւր երեք գլխաւոր աղբիւրներէն, այսինքն՝ Ս. Գիլք, "Բարուարիս" իւր հիշատակ ձեւին մէջ, եւ "Եստիլեան", առակներ, որոնց համեմատական տեղերը նշանակուած ալ կը գտնենք (տես § 380): Ասիկ ետքը կը մնայ այս աղբիւրները տեսնել:

(Հարաւստիքն):

Հ. Յ. Տ.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԻՐԱՎՈՐ ԵՒ ԻՐ ԻՐ ԻՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆ

(Հարաւստիքն):

]]եր ուսումնասիրութեան վերջը հասած՝ կը մնայ միակ կէտ մ'ալ քննութեան առնուլ,

որ մտցընել առաւ փեղբորը: Եւ եղաւ իւր միակ հաւաքումն եւ կարգին, այնպէս որ Հռոմէոլոսի անունն ի վերջ եղաւ սովորական բացատրութիւն մը՝ որ կը գործածուէր յայտարարելու ոչ թէ մարդու մ'անունը, այլ մանաւոր դրակնութեան մէկ տեսակը: Եւ այս բանու կը ցուցնէ այն պարագան որ ձեւագրաց մէջ կը գտնուի նոյն տիպոգրք գործածած ոչ միայն այն հաւաքմանց համար որոնք նախնական բնագրին այլափոխեալ օրինակներն միայն էին, այլ նաեւ այնպիսիներու համար որոնք առակները մատուց ուրիշ աղբիւրներէ առնուած էին:

Եւ Այսպէս հոյսագեալ (էջ 392) օրինակ կը բերէ աս նախադասութիւնն (տե՛ք թը՝ 376): "Վասն որոյ քանոյն (նպղծն) եւ գայ կանկնի ի վերայ զլիցոյ նորա, որ ի զուր հեան զնա եւ ծծէ զլըզլեմ, զի նորին ծնունդ է եւ նովաւ պիտի անանի, եւն: Անդուն միայ թիւ աղաւթ չէ անուշտ այն պարագան որ վարդան Ասորիք ծնած, ուստի ընկի աշխարհէն զուր, յետոյ իւր քրտակ պարծունեութեան ատեն ենթարկուած է Հայ կրկնեան շրջանի ազգայնութեան:

1 Հաւաստի (Romulus) մասին յառաջ կը բերէ Հերիւեօի մէջ իօսաք (Herveye, Les fabulistes latins I, 277) թէ Գիւր Կորնի այնպիսի յաղագրութիւն ունեցաւ: